

Egry Gábor*

STRUKTÚRA VAGY RENDSZER?

Az erdélyi szász pénzüzetek és a regionális bankrendszer problémája Erdélyben a XIX. században¹

A bankrendszer illetve a pénzüzeti struktúrák a magyar banktörténeti kutatások fontos problémáját képezik. A pénzüzetek fejlődésének, típusaiknak, működésük jellegzetességeinek, ügyfélkörüknek a vizsgálata rendszerint szoros kapcsolatban áll a XIX. század második felének magyarországi banki struktúráinak, az intézményrendszer meghatározó jellegzetességeinek tanulmányozásával, rendszerint összehasonlítva azt a banktörténetírásban bevett tipológiával. Ugyanakkor a bankrendszer létének kérdése kezdetben legfeljebb implicit módon jelent meg a munkákban. A szerzők többnyire adottnak vették a dualizmus-kori Magyarország nyújtotta jogi-politikai kereteket,² és nem utolsó sorban a kiegyezés korának részben fiktív gazdasági önállóságát ténylegesnek elfogadva önálló pénzüzeti rendszerként tárgyalták a magyarországi hitelintézeteket³.

Az újabb kutatások, főként Kövér György munkái nyomán, ma már legalábbis kérdéses az önálló bankrendszer léte.⁴ Kövér rendszerint a monarchia integrált pénzpiacát illetve a kizárólagos végső hitelezőként funkcionáló Osztrák Nemzeti Bankot, 1878-tól az Osztrák-Magyar Bankot tartja a fő rendszer-szervező tényezőknél. Ennek alapján inkább a magyarországi pénzüzetek piaci integrációjának részleteire, sajátosságaira hívja fel a figyelmet.

* Ph.D hallgató, az ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Doktori Programjának keretei között

¹ A tanulmány a szerző készülő doktori disszertációjának része, az Osztrák Magyar Akció Alapítvány, a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány és a Politikátörténeti Intézet támogatásával készült.

² Ennek jellegzetes példája legújabban Tomka Béla rövid összefoglaló banktörténetének az a megállapítása, hogy az 1840. évi országgyűlés gazdasági törvényei adta könnyítések hozzájárultak, többek közt, a nagyszabású takarékpénztár 1841-ben történt megalapításához, valamint az a történeti irodalomban is teljesen elfogadott állítása, hogy az első magyarországi pénzüzet az 1835-ben alapított Brassói Általános Takarékpénztár lett volna. A szerző egyértelműen nem vesz tudomást arról, hogy a magyar országgyűlés törvényei 1848 illetve 1867 előtt nem voltak érvényesek az akkori Erdélyi Nagyfejedelemség területén és azt sem veszi figyelembe, hogy bár az első banktörténeti összefoglalások megjelenésekor – pl. Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története Bp. 1896. – Brassó valóban Magyarországon volt található, a takarékpénztár alapításakor azonban nem. Vö. Tomka Béla: A magyarországi pénzüzetek rövid története. 1836-1947. Bp. 2000. 10.

³ Bár a szigorú definíció alapján a pénzüzetek köre szélesebb a hitelintézetekénél, méginkább a bankokénál (magában foglalja például a biztosító társaságokat is) a szöveg gördülékenysége érdekében a kifejezéseket a következőkben szinonimaként használom, előre bocsátva, hogy csak a hitelezéssel foglalkozó, valamilyen társasági formában működő intézményeket értem alattuk.

⁴ Ld. pl. Kövér György: A struktúráról a rendszerig. Pénzüzetek Magyarországon, 1873-1913. in Uő.: A felbomlás éve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Bp. 2002. 243-253. ill. Uő.: Băncile maghiare în monarhia Austro-Ungară 1873-1913. in Mihai D. Drecin (szerk.): Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor săsești, românești, maghiare și slovace din Austro-Ungaria (1867-1918) vol. 2. Cluj-Napoca 85-90.

A regionális pénzügyi rendszerek kérdése eddig nem került az érdeklődés középpontjába. Az általános banktörténetől eltérő megközelítés inkább a nemzetiségek pénzügyi-pénzügyi aktivitásával foglalkozott.⁵ Az erdélyi bankrendszerrel, az erdélyi bankokkal kapcsolatos tudásunk máig legteljesebb összefoglalása Egyed Ákos tanulmánya saját tanulmánykötetében. A szerző mindenestre úgy értékelte, hogy az akkor leírtak ma is nagyrészt érvényesek, hiszen a tavalyi második kiadásban alig változtatott a szövegen.⁶ Azonban Egyed Ákos megközelítésében is inkább az 1918 után kialakult politikai realitások visszavetítése igazolja az erdélyi pénzügyi rendszerek bankrendszerként való tárgyalását, és maga a szerző is kiemelten tárgyalja azok illeszkedését a magyarországi hitelszervezetbe. Az integráció legfontosabb elemének a budapesti nagybankok századforduló körül felerősödő koncentrációját illetve ennek Erdélyben való jelentkezését – tulajdonszerzések, felvásárlások, fúziók, fióknyitások – tartja.⁷ A címben felvetett problémák szempontjából azonban az elemzés használhatósága korlátozott, mivel főként a mennyiségi mutatókon alapul, keveset foglalkozik a struktúrákkal és a rendszerszerűség kérdésével.

Jelen tanulmány célja, hogy az erdélyi bankok egy jól elkülöníthető és rendkívül jelentős szegmensének – az erdélyi szászok által alapított és működtetett pénzügyi intézeteknek – a vizsgálatával megpróbálja bemutatni az erdélyi bankszféra egy jelentős regionális szegmensének fejlődési sajátosságait. Választ keresek arra a kérdésre is: volt-e szász pénzügyi rendszer? Vannak-e olyan jellegzetességei ennek a struktúrának, amelyek alapján, még akkor is releváns valamilyen megkülönböztetése a magyarországi bankrendszerrel, ha az a Kövér által alkalmazott és szorgalmazott bankrendszer-felfogás alapján nem is tekinthető önállóan? Érdemes felvetni a szász pénzügyi intézetek funkcióinak kérdését, illetve kapcsolódásukat a magyarországi struktúrához és a monarchia bankrendszeréhez is.

Szász pénzügyi intézetek a XIX. századi Erdélyben

A takarékpénztárak

A dualizmus korának szász pénzügyi intézetei a legrégebben működőek közé tartoztak. Az 1835-ben alapított Brassói Általános Takarékpénztár az első ilyen jellegű, önálló intézmény volt a szász korona országainak területén és az 1841-ben létrejött Nagyszebeni Általános Takarékpénztár is a korai alapítások közé tartozott.⁸ Ez a két intézet lett az a mag, ami köré később az egész szász pénzügyi struktúra szerveződhetett. A működésük alapját a németországi filantróp takarékpénztári mozgalom elvei jelentették, alapszabályiak a nürnbergi takarékpénztár alapszabályain nyugodtak. Céljaik közt szerepelt a takarékoság mint életstratégia terjesztése, kisbetétek gyűjtése, az ipar és kereskedelem hitelezése valamint a nyereség jótékony illetve közcélokra fordítása.⁹ Korai történetük egyértelműen sikeres volt. 1847-re a szebeni takarékpénztár mérleg főösszege meghaladta az egymillió, a brassói intézeté a félmillió forintot, ami a magyarországi takarékpénztárakkal összevetve a 4-5. helyet jelentette 1847-ben. Eközben hangsúlyosan ügyeltek a biztonságra, az intézet stabilitására is. Aktivitásuk regionálisan korlátozott maradt, főként a szász székekre terjedt ki.

⁵ *Ld. pl. Szász Zoltán: A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzügyi intézetek állami ellenőrzésére. in Századok 100. 1966. 118-137; Tóth István: Szlovák bitelegyletek a századfordulón in Aetas 1992/4. 62-69.; Roman Holec: Băncile slovace până la 1918 – între spirit întrepinzator și naționalitate – in Mibai D. Drecin (szerk.): Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor săsești, românești, maghiare și slovace din Austro-Ungaria (1867-1918) vol. 2. Cluj-Napoca 91-97.; Mibai D. Drecin – Vasile Dobrescu: Considerații asupra sistemului financiar-bancar românesc din Transilvania (1867-1918) in Mibai D. Drecin (szerk.): Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor săsești, românești, maghiare și slovace din Austro-Ungaria (1867-1918) vol. 2. Cluj-Napoca 40-84.*

⁶ *Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben. 1848-1914. Bukarest 1981. 168-190. ill. Marosvásárbely, 2002.*

⁷ *Külön sajátossága a tanulmánynak, hogy a korabeli és mai országhatárok miatt ebbe a rendszerbe bevonja a bányászati és partiumbeli hitelintézeteket is, ami gazdaságföldrajzilag is kétséges.*

⁸ *Vö. Egry Gábor: A Brassói Általános Takarékpénztár és a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár korai történetének néhány jellegzetessége 1835-1848. Századok 136. (2002) 6. sz. 1261-1293. (A továbbiakban Egry 2002.)*

⁹ *Vö. Egry 2002 1264. ill. Uo. 1268.*

Megmutatkoztak azonban az ilyen jellegű intézetek fejlődésének korlátai is. A takarékbetétek akkumulációja kezdetben meglehetősen gyors volt – a brassói intézet esetében a növekedési ütem a nagybetétek korlátozott elfogadása miatt maradt el a szebeni takarékpénztártól –, de az ötvenes évek elejének pangása idejére annak forrásai kimerültek. A telexkönyvi biztosíték megkövetelése a hitelnyújtáshoz sokakat kizárt az ügyfelek sorából, a felmondható, ingatlanbiztosítékra nyújtott kölcsön pedig nem felelt meg a kereskedők számára szükséges forgóeszközhitel feltételeinek.

Társadalmi céljaik közül kiemelkedik a takarékoság terjesztésének szándéka. Az adatok arra utalnak, hogy esetükben az összlakosság 3-4, a városi lakosság kb. 10%-a rendelkezett betéttel 1848 elejére, ami tekintélyes arány, figyelembe véve Erdély társadalmi-gazdasági adottságait. A jótékony célú támogatások is fontos tervek megvalósítását tették lehetővé, mint a brassói polgári kórház, a természettudományos oktatás Nagyszebenben, ugyanott a tornaegylet megalapítása és működtetése vagy a városrendezés. Ezzel együtt az így létrejött jótékonyági alap támogatásainak összege elmaradt az átalakulás során jelentkező igényektől.

Hitel- és előlegegyletek

Az ötvenes évek elején egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a két takarékpénztár növekedési dinamikájának drámai csökkenése miatt egyre kevésbé képes kielégíteni a jelentkező hiteligényeket. Az időközben életre hívott kamarai szervezetben tömörült kereskedők és iparosok jelentéseikben rendre felhívták a figyelmet erre és a kormányt a hitellehetőségek bővítésére kérték, elsősorban egy brassói jegybanki fiók megnyitásával.¹⁰

A jegybanki fiók megnyitása 1854-ben, majd a kezdeti félmillió dotáció egymillióra emelése 1857-re sem tudta megoldani sem a Szászföld, még kevésbé egész Erdély hitelproblémáit. Mivel a takarékpénztárak forrásainak bővülése is lassú maradt, újra az esetleges alapítások kerültek előtérbe. A helyi Iparegylet iparbank létrehozására nyújtott be tervezetet a kormányhoz, amely azonban a javaslat átdolgozását kérte.¹¹ A módosított javaslatot immár a kamara támogatásával újra eljuttatták az illetékesekhez, de a terv megvalósulatlan maradt. Megkezdődött viszont egy másik alapítássorozat, az első – az ún. Schulze-Delitsch rendszeren alapuló, korlátolt felelősségű – hitelszövetkezetek életre hívása. Az elsőt még 1852-ben Besztercén alapították, ám elterjedésükre éppen az iparbank tervének bukását követően került sor, amikor a kamara a területén fekvő városokban ilyen jellegű szövetkezetek alapítását javasolta. Az újabb alapítások sorát a segesvári egylet nyitotta meg, ezt követően a Szászföld jelentősebb városaiban és mezővárosaiban sorra alakultak takaré- és előlegegyletek.¹²

A tevékenység összehangolására a medgyesi előlegegylet vezetése gyűlést hívott össze 1870. márciusában. Ezen megalakult a Schultze-Delitsch szövetkezetek szövetsége, amely az egyes tagegyletek kölcsönös segítségét, tapasztalatcseréjét és a közös célok érdekében történő együttes és így nagyobb súlyú fellépést kívánta előmozdítani. Ez azonban végül életképtelennek bizonyult.¹³ Az 1909-ben alapított Pfandbriefanstalt Siebenbürgischer Sparkassen (Erdélyi Takarékpénztárak Jelzáloglevélintézete) azonban az együttműködést szűkebb területen felújítva sikeresen szerzett forrásokat a tagintézetek jelzáloghiteléhez. Ezek feladata természetesen a kisipar, a kiskereskedelem hitelekkel való ellátása volt. Tevékenységük földrajzi értelemben szűk maradt, hiszen egy-egy nagyobb településen és vonzáskörzetében nyújtottak hitelt a kérelmezőknek illetve onnan gyűjtöttek forrásokat. Viszont alapszabályaik és üzletpolitikájuk lehetővé tették, hogy mobil követelésekkel rendelkezzenek, engedélyezték a váltóforgalmazást. A takarékpénztáraktól jelentősen különböző ügyfélkörre utal az is, hogy Nagyszebenben, ahol nem működött ONB fiók, már 1864-ben megnyílt a helyi előlegegylet és a szebeni szász bankok körének megbecsült és elismert tagjaként működött végig a dualizmus korában.

¹⁰ *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt an das hohe k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten über den Zustand der Gewerbe, des Handels und der Verkehrsverhältnisse des Kammerbezirks in den Jahren 1854-56. Kronstadt 1857.*

¹¹ *Protokoll der ersten (ordentlichen) Sitzung der Kronstädter Handels- und Gewerbe-Kammer im Jahre 1858 am 5. Januar*

¹² *Dr. Rudolf Rösler: Die Kreditorganisation der Sachsen in Siebenbürgen. Hermannstadt é. n. 15.*

¹³ *Iff. Josef Bedeus levéltervezete a Medgyesi Takaré- és Előlegegyletbez. Arhivele Statului Sibiu (a továbbiakban Arb. Stat. Sb.) fond Collecție familia Bedeus (a továbbiakban Col. Fam. Bedeus) dosar 282. 91.*

Egészen sajátos folyamat vette kezdetét 1872-ben a feketehalmi egyesület megalapításával. Ezt követően a brassói takarékpénztár kizárólagos működési körét képező Barcaság szász falvaiban sorra alakultak az ilyen típusú egyesületek, majd üzleti kapcsolatok – váltóhitelek, előlegek – révén a Brassói Általános Takarékpénztár körül csoportosultak. A Barcaságban így már az 1880-as évek végére létrejött egy nagyobb intézetből és a kisebb, helyi jelentőségű egyesületekből álló összetett és a társadalom minden csoportját elérő struktúra.¹⁴ Bár céljukat nem érték el – működési formájuk, a váltóik visszszámítását korlátozó üzemméretük és a helyi források korlátozottságára alapuló tevékenységük miatt ez amúgy sem volt lehetséges –, de elérték a helyi hitelélet felélénkülését. Egyúttal egy addig a modern hitelviszonyok által csak korlátozottan érintett társadalmi közegegre terjesztették ki a pénzügyi hálót, s a szász pénzügyi struktúra újabb pillérét képezték.

A földhitelintézet

A kamara, tagjainak összetételéből is adódóan, elsősorban a kereskedők, és iparúzóknak problémáit jelenítette meg. Erdély és a Szászország lakosságának jelentős többsége a földművelésből élt. Helyzetüket a birtokméret, a gazdálkodás elmaradottsága, alacsony technikai színvonala mellett a jobbágyfelszabadítás nyomán megmaradt kötelezettségek illetve azok későbbi megváltása is nehezítette. A modernizáció, de még a megélhetés biztosítása is jelentős összeg mozgósítását és beruházását kívánta meg, ami természetesen szinte soha nem állt rendelkezésre. Az agrárhitelzés problémáinak megoldására született tervek – nemzeti hitel, tartományi hitelszövetkezet¹⁵ – sikertelenségét követően egy Németországban és Magyarországon már bevált intézmény, földhitelintézet felállítása mellett döntöttek. A projekt kezdeményezője ifj. Josef Bedeus von Scharberg illetve a Siebenbürgisch-sächsisches Landwirtschaftsverein és a szász evangélikus egyház volt. Az előbbi dolgozta ki a tervet, rendelkezésre bocsátotta helyi szervezeteit az intézmény megszervezéséhez, az utóbbi tekintélyes összeggel járult az alapításhoz.¹⁶ A pénzügyi alapok megteremtésében jelentős szerepet játszott a helyben működő Transsylvania Allgemeine Versicherungsbank részvénytársaság, illetve az ideiglenes igazgatóságban is helyet kapott igazgatója, Michael Wiedermann.¹⁷

A Nagyszebeni Földhitelintézet kifejezetten jelzáloglevelek kibocsátására szakosodott pénzügyi intézetként kezdte működését. Erdélyben ez volt az első ilyen jellegű pénzügyi intézet és Magyarországon is csak 1862-ben kezdte meg működését a Magyar Földhitelintézet. A nagyszebeni bank éppúgy, mint a magyarországi, szövetkezeti formában működött. Tagja volt az alapítókön kívül mindenki, aki hitelt vett fel tőle. Záloglevelek elhelyezése kezdetben meglehetősen nehéz volt, nem utolsósorban az 1873-ban beköszöntött tőzsdékrach és gazdasági válság nyomán.¹⁸ Ezzel együtt az intézet, köszönhetően a századok hagyományos óvatosságnak, fokozatosan erősödött. Záloglevelei egyre kelendőbbek lettek, azokat főként Bécsben sikerült elhelyeznie.¹⁹ A századvég jelentős, közös alapításaiban rendszerint fontos, kezdeményező szerepet játszott.

¹⁴ A barcasági előlegegyesületek alapításának folyamatára ld. Michael Türk: *Gewerbe und Handel. in Das sächsisches Burzenland. VII. Die Wirtschaftlichen Verhältnisse.* Kronstadt 1898. 644-646.

¹⁵ Ennek statútumterve megtalálható a nagyszebeni állami levéltárban. *Statuten-Entwurf für einen landwirtschaftlichen Vorschussverein. Arb. Stat. Sb. Col. Fam. Bedeus dosar 285. 146.*

¹⁶ Vö. Josef Schobel: *Die siebenbürgisch-sächsische Landwirtschaft vom 18. bis Mitte des 20. Jahrhunderts. in Thomas Nägler – Josef Schobel – Karl Drottleff: Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Landwirtschaft.* Bukarest 1984. 52-182. 107.; Dr. Rudolf Rösler: *Die Kreditorganisation der Sachsen in Siebenbürgen.* Hermannstadt é. n. 15-17.; Friedrich Teutsch: *Josef Bedeus von Scharberg.* Hermannstadt 1896. (klny. a *Kalender des Siebenbürger Volksfreundes für 1896.*) 5-6.; Josef Bedeus von Scharberg d. J. in *Schriftsteller-Lexikon der Deutschen in Siebenbürgen IV.* Szerk: J. Trausch, Fr. Schuller, H. A. Hienz. Köln - Wien 1983. 23-34.

¹⁷ *Arb. Stat. Sb. Col. Fam. Bedeus dosar 282. 3.* A bankigazgató segítségével nem volt önzetlen, nem sokkal később javasolta az intézet igazgatójának, ifj. Josef Bedeusnak, hogy kedvező feltételekkel vállalják a jelzáloghitelek alapjául szolgáló ingatlanok biztosítását. Uo. Wiedermann levele Bedeushoz 1873. november 1.

¹⁸ A megkeresett külföldi magánbankárok és pénzügyi intézetek rendszerint kitérő választ adtak. Vö. Guillon et Kugler cég, Zürich, levele 1873. júl. 8. *Arb. Stat. Sb. Col. Fam. Bedeus dosar 282.* illetve Benoni und Kaskel, Berlin levele 1875. márc. 30. Uo. dosar 282.

¹⁹ Oscar Meltzl igazgató beszámolója az igazgatóságnak *Arb. Stat. Sb. Col. Fam. Bedeus dosar 371. 21.*

Raiffeisen-egyletek

A földhitelintézet tevékenysége sem volt maradéktalanul sikeres. Részben fejlődési üteme volt viszonylag lassú. Működésének első 15 évében mérleg főösszege 4515 ezer osztrák értékű forintra nőtt, ami semmiképp sem lehetett elegendő a szászöldi mezőgazdaság hiteligényeinek kielégítésére. Emellett az intézet kölcsönei hozzáférhetőek voltak a városi ingatlanok tulajdonosai számára is, ami tovább csökkentette a mezőgazdaságra eső részt. Az egyre égetőbb hitelproblémák megoldása és ennek révén a falusi szász lakosság helyzetének stabilizálása új szervezeti formát igényelt. Mint addigi történetük során oly sokszor, a szászok vezetői most is a németországi mintát vehették alapul, az ottani, sikeres Raiffeisen-féle – a tagok korlátlan felelősségén nyugvó, a működést az adott településre korlátozó, alacsony tagi résszel alapított – hitelszövetkezetek meghonosításával. A mozgalom kezdeményezői közt találjuk ifj. Josef Bedeust, a földhitelintézet vezérigazgatóját és Dr. Carl Wolffot, a nagyszebeni takarékpénztár vezérigazgatóját, a századvég egyik legjelentősebb szász politikusát. A tervezés 1884 második felében kezdődött²⁰, majd 1885 nyarán, immáron a szervezés részleteinek tisztázásával folytatódott²¹. Az első szövetkezetek, három községben a mozgalom célkitűzéseinek részletes sajtóbeli ismertetése után, az év őszén alakultak meg.²² Nem sokkal később az egyletek létrehozták szövetségüket is, amelynek vezetőjéül Wolffot választották.

Az egyes Raiffeisen szövetkezetek tevékenységi köre csak egy településre terjedt ki. A tagrészt rendszerint alacsonyan állapították meg, hogy minél többen léphessenek be. A szervezés kulcsfiguráinak megbízhatóknak, ismerteknek és befolyásosoknak kellett lenniük, hogy a lakosságot minél könnyebben meg tudják győzni. És a hagyományos szász óvatosság is megjelent: „Lieber kein Verein als ein schlecht geleiteter!” (Inkább ne legyen egyletünk, sem mint egy rosszul vezetett intézetünk!) – hangzott Wolff jelszava. A mozgalom rendkívül sikeresnek bizonyult. Egyre-másra alakultak újabb egyletek. 1914-ben 170 szász községben, a falvak 85 százalékában működött a szövetséghez tartozó takaré- és előlegegylet. Ehhez hozzávéve a barcasági egyleteket látható, hogy gyakorlatilag minden szász különösebb nehézségek nélkül hozzájuthatott a szükséges hitelekhez, miközben a falusi lakosság megtakarításai is bekerültek a pénzügyi rendszerbe.

A feltételek is kedvezőbbek voltak a falvakban szokásosnál, nem is szólva a gyakori uzsoráról. Az egyletek központi bankjának szerepét végül a nagyszebeni takarékpénztár vállalta. Kezdetől fogva jelentős váltóhitel-keretet biztosított számukra, 8 majd 7 százalékos kamattal. Ez a rendszerint 1 százalékos kezelési költséggel együtt is majdnem olyan kedvező volt, mint a nagyobb hitelintézetek feltételei a városban, ha pedig az adósok minősítését illetve a járulékos, az ügyfél oldalán jelentkező költségeket is számításba vesszük, akkor egyértelmű lesz, hogy a Raiffeisen szövetkezetek valódi megoldást jelentettek a szász parasztság hitelproblémáira.

A Vereinsbank

A Raiffeisen-egyletek mozgalma ugyan sikeresen indult és egyértelműen megoldást kínált mind a falusi lakosság hitelproblémáira, mind megtakarításainak felszívására, de a gazdasági élet változásai illetve a nemzeti küzdelem szempontjából értelmezett birtokszerkezeti módosulások egy újabb intézmény alapításának szükségességére mutattak. Ennek a szász földbirtok lemorzsolódását kellett volna megakadályoznia, nagyobb birtokok vásárlásával és parcellázásával a telepítéseket elősegítenie és ipari alapításokban részt venni, valamint a kereskedelem infrastruktúráját fejleszteni.

A terv kezdeményezői közt megint csak megtalálható ifj. Josef Bedeus, az általa vezetett földhitelintézet, valamint Dr. Carl Wolff és a nagyszebeni takarékpénztár. Ezúttal azonban a földhitelintézet alapításához hasonlóan a szász pénzügyi intézetek közös vállalkozását tervezték, amelyben minden jelentősebb intézetet részvételre kértek. Az alapítandó Siebenbürger Vereinsbank alaptőkéjét Bedeus eredetileg félmil-

²⁰ *Bedeus megbírója Carl Wolffnak, Johann Konnerthnek, Josef Gullnak, David Kramernek és Wilhelm Brucknernek 1884. okt. 3. Arb. Stat. Sb. Col. Fam. Bedeus 282. 13.*

²¹ *Georg Adolf Schuller: Die Raiffeisenorganisation im siebenbürgischen Sachsenlande in ihrer Entwicklung von 1885-1910. in Dr. Carl Wolff als Direktor der Hermannstädter allgemeinen Sparcassa. Hermannstadt. 1910. 169-244. 170.; Karl Wolff: Aus meinem Leben. in Wolff 1976 78-79.;*

²² *Carl Wolff: Sind ländliche Voschußvereine notwendig? SDT 3587-3589 1885. szept. 30.-okt. 2.*

lió forintra tervezte, és azt remélte, hogy egy bécsi vagy frankfurti bank az alaptőke jelelnős részének jegyzésére megnyerhető, ám végül, az egyeztetések után, nyilvánvalóvá vált, hogy a szászok ismét csak magukkal számolhatnak. Ezt követően 200000 forint alaptőkéjű bank alapítását határozták el, amelyhez minden jelentős szász pénzintézetet jegyzésre szólítottak fel.²³

Az alaptőke 35%-ának jegyzését a szebeni bankok (takarékpénztár, földhitelintézet, előlegegylet) vállalták, a többire a Schultze-Delitsch egyleteket illetve az időközben belőlük alakult részvénytársasági bankokat szerették volna megnyerni. Végül azonban 222 magánszemély vett részt az alapításban, így a bankok együttes részesedése csak 50%-ot tett ki. A brassói takarékpénztár késve jelentkezett, de így is biztosítottak számára egy 3,5%-os részvénycsomagot.

A Vereinsbank, bár az ipar és a kereskedelem terén is beruházásokat eszközölt, leglátványosabb illetve legtöbbet hangoztatott eredményeit a földbirtok-politika terén érte el. Az általa szervezett telepítési akciók során több száz szegényebb szász család vagy bánáti sváb telepes jutott birtokhoz, nem mellesleg a telepes közösségekkel kikerekítve a Szászföld határát is.²⁴ A tevékenység eredménye olyannyira látványos volt, hogy a magyar kormány, nem sokkal a világháború előtt, saját telepítési terveinek megvalósítása során immár szövetségesként számolt a szászokkal. A Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségének telepítési célokra történő felhasználását tervezve legalábbis szövetségi ajánlatot tett az erdélyi szászsoknak.²⁵ Azok, hosszas megfontolás után, részben lehetőségeik korlátozott volta, részben az önállóságuk megőrzésére vonatkozó kellő biztosítékok hiánya miatt nem vállalták a részvételt.²⁶ Ugyanakkor a világháború alatt, a várt világpolitikai változások, mindenekelőtt Németország közép- és délkelet-európai hegemóniája miatt már önerőből készültek sokkal látványosabb akciókra.²⁷

Struktúra a századfordulón

A Vereinsbank alapításával az utolsó „tégla” is a helyére került, kialakult az a szász pénzintézeti struktúra, amely immár jelentős módosulás nélkül működött a korszak végéig. Az már a fentiekből is kiderült, hogy ez jól strukturált intézményrendszert jelentett, amelyben az egyes pénzintézeti típusok jelentős mértékben különböztek az általuk kiszolgált társadalmi csoportok lakóhelye, társadalmi-gazdasági helyzete, foglalkozási szerkezete, tulajdonviszonyai alapján és ehhez igazodott az egyes intézménytípusok forrás- és eszközszerkezete is. A magot a három legnagyobb intézet, az időközben nagyra nőtt földhitelintézet és a két régi takarékpénztár jelentette. Közülük is a legjelentősebb a nagyszebeni takarékpénztár volt, amely a működés fokozatos reformja nyomán (váltószámítolás bevezetése, értékpapírüzletek és legfőképpen a záloglevél-kibocsátás) 1912. december 31-én 118257000 korona (egy osztrák értékű forint = két korona) mérleg főösszeggel zárta az üzleti évet. Nem sokkal kevesebb – 103572000 korona – szerepelt a földhitelintézet és 58201000 korona a változásokat, mindenek előtt a záloglevél-kibocsátást később végrehajtó brassói takarékpénztár mérlegében. Ekkor a 42 majdnem kizárólag részvénytársasági formában működő városi vagy mezővárosi intézet mérleg főösszege együtt 429260000 koronára rúgott. Ezt egészítette ki a Raiffeisen egyletek 18734000 koronája.

A három nagy tehát az összes tőke 62,5%-ával rendelkezett, ha ideszámítjuk a velük szoros kapcsolatban álló, mintegy a bankcsoportjukat képző kisebb egyleteket is, akkor 71,8%-ot. Ezen kívül további 4,4% a kisebb bankok forrásszerzését segítő Pfandbriefanstalt mérleg főösszege, 5,9% két segesvári bank, 3,6% két beszercei intézet és 2,9% a medgyesi előlegegylet mérleg főösszegét tette ki. Összesen tehát ez a tíz intézet a szász bankok által bonyolított üzletek 88,6%-át bonyolította, ami erőteljes koncentrációra utal.

²³ A vonatkozó, bőséges iratanyag lelőhelye: *Arb. Stat. Sb. Col. Fam. Bedeus dosar 282*. A szervezéshez nagymértékben igénybe vették a tervek kidolgozóinak kapcsolati hálóját, az egyik feljegyzésben városonként részletezik, hogy kinek kivel kell érintkezésbe lépnie és a tervek támogatására megnyerni.

²⁴ Karl Wolff: *Genossenschaft und Kolonisation. in Die Karpathen. III. 1909/1910. 405-407; Zum Jahresbericht der Siebenbürger Vereinsbank. in Die Karpathen III. 1909/1910. 517-518.*

²⁵ *Bericht über die Hauptversammlung des Bodenschutz-Vereins in Kronstadt vom 4. November 1912. h. n., é. n. 19.*

²⁶ A vonatkozó iratok: *Arhivele Statului Braşov fond 148. "Sparkassa" Igazgatósági jegyzőkönyvek 3/1912. igazgatósági ülések 1912. márc. 4., ápr. 18., máj. 13.*

²⁷ *Erläuchterungsbericht. H. n. [Nagyszeben], É. n.. Az általam használt példány az Osztrák Nemzeti Könyvtár állományában található.*

Nem véletlen, hogy a magyarországi üzleti hálónak is főként a három nagy intézet volt része. A brassói takarékpénztár először kisebb erdélyi, főként székelyföldi és szászföldi takarékpénztárakkal és bankokkal épített ki váltóleszámítoláson alapuló kapcsolatot, majd a záloglevél-kibocsátás megkezdése után (1902-t követően) a jelzáloghitelek engedélyezését is megkezdte részben a medgyesi és erzsébetvárosi bankoknak, részben azonban néhány nagyváradi és debreceni banknak.

Ezek közül a Debreceni Hitelbankban végül résztulajdont is szerzett annak igazgatósága kezdeményezésére.²⁸ Ennek a látványos teljesítménynek az alapját²⁹ elsősorban a jelzáloghitelezés és az alapul szolgáló záloglevél-kibocsátás jelentette. 1912-ben az összes passzívra 48,9%-a (209437000 K) záloglevélből állt, ennek 94,5%-a a három nagy kibocsátásában került a piacra. Az is valószínű, hogy ezeknek a legnagyobb része Bécsben került piacra. A második helyen a források sorában a takarékbetétek álltak 119717000 koronával. Ezek valamivel egyenletesebben oszlottak el (a három nagy „csak” 45144000 K az összes betét 37,71%-a felett rendelkezett, ami jóval a mérleg főösszegebeli arány alatt van), ami azt is jelenti, hogy a kisebb intézetek forrásai közt jóval nagyobb súlyuk volt, a legkisebbek esetében pedig szinte kizárólagosak voltak.

Ez a megoszlás egyetlen lényeges ponton, ám alapvetően különbözik a teljes magyarországi hitelszférára megoszlásától. Rendkívül magas a záloglevelek és a hozzájuk kapcsolódó jelzáloghitelek aránya, míg relatíve alacsony a folyószámla és alacsony a váltóleszámítolás részesedése. Ez a megoszlás nem elsősorban az országosan a forrásokban legjelentősebb takarékbetétek csekély mennyiségére vezethető vissza (az csak 1,5%-ával alacsonyabb arányt képvisel a szász intézetek mérlegében), hanem az alacsony összegű részvénytökére (a zártkörű részvénytársaságként illetve szövetkezésként működő „három nagy” összes alapító tőkéje ekkor mindössze 224 ezer korona) a folyó- és csekkszámla betétek hiányára illetve a pénzügyi és bankközi tranzakciók csekély voltára.

Ennek minden bizonnyal társadalm szerkezeti okai voltak illetve a szászok lakta vidékek földrajzi értelemben vett periférikus jellegével függött össze. A nagy lélekszámú falusi lakosság elsősorban mezőgazdasági hitelek tartott igényt és kevésbé volt fogékony a banktechnikai újításokra, nem is szólva az infrastruktúrális feltételek korlátozottságáról. Ennek megfelelően inkább a hagyományos források domináltak, a pénzügyi intézetek közötti tranzakciókat pedig korlátozta, hogy a szász intézetek féltve őrzött kincse volt függetlenségük, ezért a valamely bankcsoportba tagozódás illetve az esetleges szoros kooperáció helyett a tőkepiaci megjelenést lehetővé tevő záloglevél-kibocsátást favorizálták.

A struktúra további elemei, a kisebb városokban működő bankok illetve a két nagy takarékpénztár köré csoportosuló hitelszövetkezetek is lényeges szerepet játszottak. Az ilyen jellegű települések tipikus lakosságának, a falvakban a parasztságnak, a mező- illetve kisvárosokban a parasztságnak és a kiskereskedőknek illetve kisiparosoknak a hiteligényeit meglehetősen sikeresen elégíthették ki. A helyismeret lehetővé tette, hogy a hitelbírálat során ne csupán formális kritériumokat érvényesítsenek. A kistelepüléseken biztosították a helyben fellelhető tőkék összegyűjtését (a Raiffeisen szövetkezetek például több, mint 10,5 millió koronánnyival rendelkeztek 1912 végén) illetve lehetővé tették, hogy a nagyobb intézetek által a tőkepiacról megszerzett források eljussanak a falvakba is. A Raiffeisen-egyletek ekkori mérlegében 27,8%, az országos átlagnál jóval magasabb a pénzügyi és tőkepiaci hitelek aránya, ami ez esetben nagyrészt a nagyszabású takarékpénztár biztosította hitelkeretet jelenti.

A kép a funkciók erőteljes differenciálódását mutatja. A nagy intézetekkel a közepesek üzleti kapcsolata elég intenzív, a kisebbeket pedig éppen a nagyobbak szervezik és segítik, részben nemzeti ügyként kezelve sikeres működésüket. A nagyok azok, akik integrálják a struktúrát a monarchia pénzügyi rendszerébe, elsősorban a bécsi, másodsorban a pesti tőkepiacról szervezve meg a szükséges forrásokat és elosztják azokat a többi intézet bevonásával, részben közvetlen finanszírozás révén, részben pedig közvetetten, mint például engedélyezés révén. A működés erőteljes regionális sajátosságokat mutat. A legfontosabb partnerek a szász bankok voltak, amelyekkel az együttműködés kiterjedt a nemzeti értelemben fontosnak tartott alapításokra, sőt a jótékony- és közcélok támogatásának koordinálására is. A struktúra

²⁸ *1893-ban az Al-Csiki Bank, 1894-ben a Gyergyószentmiklósi Hitelintézet Rt. És az Erdővidéki Takarékpénztár Rt., 1895-ben a bölöni, oloszteleki és a baróti takarékpénztárak, 1896-ban az Erzsébet város és Vidéke Gazdasági és Iparbank Rt., a Gyergyói Első Takarékpénztár, 1898-ban az Oláhfalvi és Homoródméti Takarékpénztár valamint a kisborosnyói takarékpénztár számára nyitott a bank visszleszámítolási hitelkeretet, melynek emelésére egy-két éven belül sor került. Ld. Ig. jkv. Arb. St. Bv. fond 148. 1/1893, 1/1894, 1/1895, 1/1896, 1/1898. ill. Ig. jkv. 1911. márc. 8. Arb. St. Bv. fond 148. 1/1911.; Ig. jkv. 1912. ápr. 18. Arb. St. Bv. fond 148. 3/1912*

²⁹ *A következő adatok forrása Rösler 1912. melléklet illetve Tomka 2000. 50-51.*

nem Budapest-centrikus de nem is Bécs a központ, hanem a Szászföld. A strukturális változások is az itteni igényekhez igazodnak. Ugyanakkor a működés lassan kiterjed egész Erdélyre, sőt annak nyugati határán átnyúlva a Bánságra és a Partiumra is. A világháború előtt immár az ebben a régióban működő pénzügyintézetek is komoly lehetőséget láttak a szász intézményekkel való együttműködésben, legalábbis a brassói takarékpénztár kiépülő kapcsolatai ezt látszanak alátámasztani.

Ugyanakkor kétségtelenül jelentkeztek problémák. Ezek egyike volt a gazdasági környezet megváltozásának lehetősége – ez 1905-1906-ban fenyegetett, a koalíció választási győzelmét követően, amikor a gazdasági kiegyezés felmondása az egységes pénzügyi keretek és ezzel a bécsi piachoz történő egyszerű hozzáférés lehetőségének megszűnését jelentették volna. A növekedési potenciál esetleges korlátai is rendre megfontolás tárgyát képezték, különösen a telepítésekkel és a birtokállomány megvédésével kapcsolatban. Egy a földhitelintézethez és a nagyszebeni takarékpénztárhoz 1905 tavaszán, majd apró változtatásokkal novemberben benyújtott terv – melynek szerzője sajnos homályban marad – a két intézet fúziójának előnyeit taglalta a gazdasági kiegyezés fenyegető veszélyét hozva fel indoklásul.³⁰ Rudolf Thör a brassói takarékpénztár egyik igazgatója pedig 1912-ben tett javaslatot egy szász központi bank létrehozására, amely lehetővé tenné a magyarországi svábok gazdasági integrálását a nemzeti mozgalomba, a hatékonyabb fellépést a fővárosi pénzpiacokon.³¹

Részben a körülmények nem bizonyultak elég kényszerítőnek, részben a világháború alakította át a viszonyokat. A tervek nem valósulhattak meg. Szerepet játszott ebben egy harmadik tényező is, a szász bankok közti konkurencia is. Míg számos területen harmonikus de legalábbis zökkenőmentes együttműködés jellemezte őket, az elsőségért alig leplezett küzdelmet folytatott a földhitelintézet és a nagyszebeni takarékpénztár.³²

Oscar Meltzl, a földhitelintézet igazgatója, aki egyébként Carl Wolff barátja volt, még abból a korszakból, amelyben mindketten képviselők voltak, majd Wolff előbb a Szász Néppárt szebeni kerületi választmányát majd 1890 után a központi választmányt vezette, több ízben kénytelen volt lemondását felajánlani az igazgatóságnak, mivel annak tagjai azzal vádolták, hogy ő a felelős a bank lemaradásáért a takarékpénztárral szemben.

Rendszerszerű struktúra?

Az a fenteikből is kiderül, hogy a Kövér által használt értelemben éppen úgy nem beszélhetünk szász bankrendszeréről, mint magyarról vagy magyarországról. Az is látszik viszont, hogy a szászok által kiépített és működtetett struktúráknak van néhány olyan jellegzetessége, amely figyelemre méltóan emeli ki annak regionális jelentőségét és irányultságát, egyúttal megmutatva azt is, hogy az erdélyi bankrendszer vagy pénzügyintézeti struktúrák nem vizsgálhatóak kizárólag a budapesti nagybankokkal való szoros kapcsolat alapján. Az egyik ilyen tényező a fentebb már hangsúlyozott funkcionális differenciáltság, az egyes társadalmi csoportoknak kínált szolgáltatások intézményi elkülönülése, illetve az adott társadalmi csoportok lakta földrajzi térben való megjelenése. Ezt kiegészíti az intézetek, elsősorban a kisebb bankok és hitelszövetkezetek etnikai profilja, amellyel még ezeken a társadalmi csoportokon illetve lakóhelyükön belül is sikerült célzottan elérni a szász nemzethez tartozókat. Ez felvet egy korábban nem érintett problémát is: a szász struktúrák vagy rendszer nemzeti tartalmát. Ennek vizsgálatakor mindenképp előtérbe kell venni, hogy az egyes intézménytípusok életre hívása szoros kapcsolatban állt a modernizációval, a világ gazdaság változásainak adaptálásával. A század közepének elképzelései illetve a nyomukban létrejött hitelszövetkezetek még csak implicit módon szolgálták a szász nemzeti érdekeket. Az alapítást szorgalmazó kamara nemzeti értelemben vegyes testület volt, a szász városokban pedig elsősorban a szászok magasabb társadalmi státusza okozta dominanciájukat az új bankokban.

³⁰ *Arb. Stat. Sb. Col. Fam. Bedeus dosar 371. 32. A szerző adatai szerint a létrejövő bank a záloglevél kibocsátással foglalkozó 21 intézet sorában az 5. legnagyobb lenne, ami fokozná ellenálló képességét.*

³¹ *Rudolf Thör: Eine Zentralbank für die sächsischen Geldinstitute in Die Karpathen IV. 1911/12 466-467.*

³² *Arb. Stat. Sb. Col. Fam. Bedeus dosar 371. 21, illetve 31.*

A falusi hitelszövetkezetek célja azonban már egyértelműen a nemzetépítés illetve a szászok jellegzetes falusi társadalmi struktúráinak lehetőség szerinti konzerválása. A modernizációs kényszernek egy-egy falu lakói közösségként megfelelnének úgy is, hogy belső viszonyaikat csak minimálisan kelljen módosítani, vélekedtek erről a szászok vezetői, nem teljesen megalapozatlanul. Ezeknek az intézményeknek a modernizációs céljai már egyértelműen nemzeti tartalmúak voltak és ez egyre inkább jellemző lett a többi bankra is. A folyamat végül a Vereinsbank közös alapításában érte el csúcspontját. De az egyre erősödő nemzeti tartalomra utal a svábok integrálásának szándéka is. Nemzeti tartalmú volt a jövedelem felhasználása is. A bankok, hitelszövetkezetek tiszta nyereségük egy jelentős, az idők folyamán változó hányadából olyan közcélokot vagy közcélú intézményeket támogattak, amelyek a szász közösség megmaradása illetve fejlődése szempontjából elengedhetetlenül fontosnak tűntek. A földhitelintézet a mezőgazdasági egyletnek juttatta nyeresége 10%-át, a brassói és nagyszebeni takarékpénztár pedig, számos más egyéb mellett városaik egyházi és főként oktatási intézményeinek legfontosabb finanszírozóivá váltak. Ezzel szemben az üzletkör nem nemzeti, hanem sokkal inkább regionális sajátosságokat mutat. A bankok fokozatosan terjesztik ki működésüket, óvatosan és megfontoltan építve kapcsolatrendszerüket. Ennek során nem alkalmaznak etnikai alapú megkülönböztetést egyes esetekben, mint például az endgményezési üzletek. Ez amúgy is szinte kizárt lett volna.

A struktúrák egyre erősödő, egyre hangsúlyosabb nemzeti jellege viszont már olyan jellegzetesség, ami a rendszerré alakulás felé mutat. Egyfajta önkéntes szegregáció jellemző, főként az alsóbb szinteken – bár a bankközi tranzakciók alacsony szintje a nagyobb bankok esetében is azt támasztja alá, hogy nem kívántak túlzott mértékben integrálódni a magyarországi struktúrákba – nemcsak az intézmények, hanem az ügyfelek részéről sem. Ehhez hozzájárul ugyan a relatív kedvező feltételekkel nyújtott hitelek konverziós felhasználása is, de legalább ilyen fontos az etnikai közösség tudata.

Szintén a rendszerré válást támaszthatja alá a földrajzilag korlátozott kiterjedés. Egy kompakt, kis méretű társadalomban sokrétű, funkcionálisan differenciált intézményrendszer jött létre, amelyben ráadásul erőteljes centrumként jelentek meg a nagyobb bankok, amelyek irányító funkciókat is betöltöttek. Ezek az irányító funkciók, a személyi átfedések révén túlléptek az egyszerű üzletpolitika körén és gazdaságpolitikai jelleget öltöttek, elsősorban a Néppárt központi választmányának bevonása révén, illetve a kiépülő nem piaci koordinációs mechanizmusok által.

A szász pénzügyi intézmények és velük együtt az erdélyi pénzintézeti szféra mintegy 40%-a tehát számos olyan jellegzetességgel bírtak, amelyek legalábbis kérdésessé teszik, hogy tárgyalhatóak-e egyszerűen a magyarországi rendszer részeként. Bár az egyértelmű, hogy önálló pénzintézeti vagy bankrendszerként való kezelésük megkérdőjelezhető, ezek a sajátosságok mégis arra utalnak, hogy itt a regionalitáson is túlmutató jelenségekkel állunk szemben. Ha nem is alkottak önálló bankrendszert, legalábbis céljaik közé tartozott, hogy ahhoz minél közelebb álló szervezetet létrehozva, ahhoz hasonló önállósággal intézzék nemzetük gazdasági- és pénzügyeit. S ez ugyan nyilvánvalóan kevés ahhoz, hogy önálló erdélyi bankrendszerrel beszélhessünk, de legalábbis kiindulópontja lehet az ezzel kapcsolatos jövőbeni kutatásoknak.

